

ASPECTES DE L'EMIGRACIÓ A PUERTO RICO A TRAVÉS DE LA CORRESPONDÈNCIA DE LA FAMÍLIA FIQUET

Josep A. Morell González / Antoni Quetglas Cifre

RESUM

El tema migratori ha estat clau en la nostra història recent. Diversos milers de sol·lerics partiren de la Vall, entre mitjans del segle XIX i mitjans del XX, cercant unes millors condicions de vida, amb l'objectiu final de retornar a la seva vila natal. Aquesta comunicació vol ser una aportació més a l'estudi de l'emigració a Sóller. La correspondència d'Andreu Pastor Castanyer *Fiquet*, germà del vicari Josep Pastor Castanyer, ens serveix per exposar un cas entre molts d'aquells qui cercaren una vida millor lluny del nostre poble.

I. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquesta comunicació és fer una nova aportació a l'estudi de l'emigració a Sóller, utilitzant com a font principal la correspondència entre Andreu Pastor Castanyer i Guillem Morell Castanyer. Aquesta, cronològica-

ment abastà del 1928 al 1939, s'emmarca en els darrers estadis de l'emigració de sollerics a Puerto Rico. Sense oblidar un context internacional molt complicat, la crisi de 1929.

Aquests dos sollerics emigraren a Puerto Rico i s'associaren, comprant una hisenda. La correspondència s'inicià quan el primer es retirà a Sóller per viure amb el seu germà, el vicari Josep Pastor Castanyer de can *Fiquet*, i el segon es quedà al capdavant de la societat comercial que tenien. Els problemes en el pagament dels beneficis per part de Guillem, provocà una intensa correspondència entre els dos cosins, en la qual també es veu la intervenció del vicari *Fiquet*. També hi ha algunes cartes de Miquel Pastor, germà d'Andreu, que també estava establert a l'illa del carib.

En les cartes podem veure com era la vida dels emigrants sollerics a Amèrica, i les relacions que tenien amb la seva localitat natal. Tot això ho podem emmarcar dins un context local i internacional clau en la història contemporània.

També volem aproximar-nos a la figura de mossèn Josep Pastor, el qual estigué fortament implicat en el procés migratori. No sols pels seus llaços familiars, sinó també com a protagonista directe per la seva tasca en concertar matrimonis entre emigrants i joves solleriques.

2. L'EMIGRACIÓ A PUERTO RICO. ASPECTES GENERALS

Als anys trenta del segle XIX, va començar el corrent migratori dels sollerics cap a les Antilles. Pareix, segons les indicacions de Joan Estades i Jaume Ensenyat, que la persona que va iniciar la cadena migratòria fou Joan Marquès Marquès, de can *Alic*. Marquès va crear una cadena migratòria amb familiars i coneguts, que fou imitada per moltes famílies solleriques.

Les causes de l'emigració es deriven de la situació social, econòmica i cultural de la localitat en la segona meitat del segle XIX. Una de les principals causes fou la crisi provocada per la malaltia dels tarongers¹ de 1865 i la bai-

¹ “La nueva enfermedad del naranjo vino a cegar la fuente principal de riqueza de nuestro pueblo, convirtiendo los amenos y deliciosos huertos de Sóller en campos que sólo respiran desolación”. RULLAN I MIR, Josep, *Historia de Sóller*, 2 toms, Palma, Imprenta Guasp, 1876.

xada de la productivitat dels horts sollerics, ja que era molt difícil augmentar l'extensió de terra cultivable, a causa de l'orografia de Sóller. Tot això va arruïnar molts pagesos. La carestia mundial de cotó i l'augment dels preus a causa de la guerra de Secessió nord-americana també van afectar a les fàbriques locals, que disminuïren la seva producció. Aquestes causes motivaren un excedent de mà d'obra que era receptiva a l'emigració. Tampoc no podem oblidar altres factors, com la pujada del preu del blat a tota Europa, les diferents epidèmies que es donaren al llarg del segle XIX,² la dificultat per accedir a la terra (ja que aquesta ja es trobava molt repartida i donava just per mantenir la família), i els factors de caire sociològic.³

Podem dividir l'emigració dels sollerics a Puerto Rico en quatre etapes, segons el grau d'intensitat d'aquesta.⁴

Així els inicis de l'emigració els emmarquem en el context de l'obertura dels ports americans als comerciants de l'antiga Corona d'Aragó, a finals del segle XVIII i les primeres onades d'emigrants (fins la primera meitat del segle XIX). Com hem esmentat, el primer en establir-se de manera permanent a Puerto Rico fou Joan Marquès el 1837. Altres sollerics ja havien estat a l'illa anteriorment, com a soldats, com a eclesiàstics o com a mariners de pas. El mateix Joan Marquès va ser cridat pel seu oncle, mossèn Bartomeu Marquès, que exercia a la localitat d'Aguadilla. Primer es va establir a Aguadilla i després a Lares, ciutat de la qual fou un dels fundadors. Marquès també va posar les bases dels negocis als quals posteriorment es dedicarien la majoria de sollerics que s'establirien a la petita Antilla: el cultiu del cafè i la seva comercialització. Joan Marquès va iniciar una cadena migratòria cridant parent i amics. En aquests primers moments començà dèbilment el flux migratori cap a Amèrica, però es posaren les bases del que seria el *boom* de l'emigració a Puerto Rico.

Una segona etapa es donaria entre els anys cinquanta del XIX i els anys vuitanta del mateix segle, tot coincidint amb la crisi econòmica i demogràfica que viu Sóller. L'emigració a Puerto Rico s'intensificà a finals de la dèca-

² Destacant l'epidèmia de còlera-morbó de 1865 amb 136 defuncions, la més mortífera del segle a la vila.

³ Els bons resultats dels primers emigrants varen fer que molta gent es decidís a realitzar el viatge, la facilitat per enriquir-se funcionà com un atractiu per als joves locals. A més ja trobaven una xarxa establerta que feia més fàcil el viatge.

⁴ CUBANO IGUINA, Astrid, *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*, Colombres (Asturias), Colección "Cruzar el charco", Fundación Archivos Indianos, 1993.

da dels cinquanta. Segons destaca Astrid Cubano, entre el 1854 i 1860 el nombre d'emigrants a Amèrica augmentà de 8 a 77 homes. Aquesta autora dóna com a causes del dit augment, l'augment del preu del blat, la crisi de la taronja⁵ i les crisi demogràfiques dels anys seixanta.⁶ La decisió de partir a Puerto Rico tenia l'avantatge que els emigrants trobaven a la colònia espanyola una xarxa sòlidament establerta pels precursors de la penetració sollerica a l'illa, el parentiu, l'amistat o els vincles patró-empleat condicionaven l'accés a la colònia. Una altra causa que s'esdevingué d'aquest augment fou el desig d'enriquir-se, tal com havien fet els primers emigrants.

En aquests anys s'hi establiren algunes famílies solleriques que arribarien a tenir un paper destacat tant a l'illa com a Sóller, són els casos de les famílies Roses, Bisbal o els Castanyer.

Entre 1880 i els inicis de la Primera Guerra Mundial, es donà un auge de l'emigració. Al mateix temps, a la dècada dels vuitanta, la composició del contingent solleric va canviar substancialment, a causa del canvi de destí per emigrar. Paradoxalment en els anys de major emigració cap a Puerto Rico es posaven les bases pel canvi de centre receptor d'emigrants, França. Algunes causes d'aquest canvi les trobam en la superació de la crisi dels tarongers i l'augment de l'activitat comercial, les facilitats per traslladar-se a França tant per als joves com per als homes casats, i la pèrdua de control polític d'Espanya damunt Puerto Rico i el favoritisme del govern dels EUA⁷ cap a les empreses nord-americanes.

Però malgrat tot, els sollerics no sols seguiren emigrant cap a Puerto Rico sinó que aconseguiren una major riquesa, mitjançant el conreu i comerç del sucre i del cafè. Trobam també molts vincles comercials entre els sollerics residents a Puerto Rico i els residents a França. El canvi de govern i l'expansió accelerada de l'economia de l'illa durant la primera dècada del segle XX va afavorir molts sollerics. En aquesta etapa és donà l'auge de l'economia cafetera, que va propiciar una concentració i la diversificació de les empreses solleriques.⁸

⁵ Ibid., pàg. 45-49.

⁶ La més forta fou l'epidèmia de còlera-morbó de l'any 1865.

⁷ Estats Units d'Amèrica.

S'ha de destacar també que els sollerics participaren activament en la vida política de l'illa, ocupant càrrecs importants (ja hem esmentat la participació de Joan Marquès en la fundació de Lares). Per exemple, Llorenç Roses Borràs va ser batle d'Arecibo uns quants anys, d'altres participaren en la creació de batallons per defensar l'illa de l'atac nord-americà, etc.

La fase final del corrent migratori cap a les Antilles es troba entre 1914 i principis de la dècada dels quaranta. A partir de la Primera Guerra Mundial el corrent migratori solleric comença a baixar, el 1920 el nombre de residents a Puerto Rico davalla un 33'2 %. Va influir sobretot, el domini creixent de les grans empreses nord-americanes i la modificació dels eixos comercials tradicionals, juntament amb les lleis del Congrés dels EUA per restringir l'emigració d'Europeus de l'àrea mediterrània cap a territori nord-americà (1921). Altres causes foren el creixement de l'economia sollerica i la baixada del preu

⁸ El 1905 la firma *Roses y Cía.* va fundar la central sucrera *Cambalache*, també sorgiren empreses com la *Puerto Rico Distilling Company* (1906) per a la producció i distribució de rom i la *Sóller Sugar Company* (1909).

internacional del sucre.⁹ A pesar d'això, els lligams amb la localitat no es varen rompre, ni molt manco. La cadena migratòria es va mantenir, però amb un volum molt menor al de l'emigració cap a França i els altres països del centre d'Europa.

Una vegada establerts i consolidats els negocis, els sollerics tornaven al poble natal per casar-se i establir-se allí, deixant familiars com a encarregats i llavors enviant-hi els seus fills. També foren molts els qui es casaren amb dones porto-riquenyes, i no retornaren a la Vall.

3. LA FAMÍLIA FIQUET

Els germans Pastor eren fills d'Antoni Pastor Trias de *Can Fiquet*, de professió agricultor, i de Francisca Castanyer Muntaner de *Can Batach*. La seva era una família d'agricultors lligats a la producció de la taronja. El matrimoni va tenir sis fills: Josep, Antoni, Miquel, Andreu, Maria i Francisca. Aquests fills s'uniren a dues filles, Aina i Antònia, que Antoni Pastor tenia d'un primer matrimoni amb Rosa Marquès Miró de *Can Pinoi*, de la qual va enviduar.¹⁰

Mossèn Josep Pastor Castanyer, un cop acabats els seus estudis a València (1890), passà a ocupar el càrrec de Vicari a la Parròquia de Sóller, i ho va ser fins a la seva mort a la casa familiar (Plaça Constitució, núm. 2). Fou home de fort caràcter i que es va implicar en la vida del poble.¹¹ Fou conegut a Sóller també perquè fou l'únic prevere, no rector, que va escriure al *Llibre de Notittias del Molt RD Comú* de Sóller.

La figura del vicari *Fiquet* no sols es va relacionar amb l'emigració pels seus familiars que provaren sort a les amèriques, el seu paper en el procés migratori fou molt important. La majoria de sollerics que emigraven ho feien molt joves i complien una dura jornada laboral que els impedia poder festejar qualque al·lota. La seva màxima aspiració era poder muntar un negoci propi, i també formar una

⁹ CUBANO [4].

¹⁰ PONS, Jerónimo Pbro., *Estudio biográfico del Dr. D José Pastor Castañer, Pbro. Ciudadano Benemérito de Sóller*, Sóller, Imprenta Marqués, 1942.

¹¹ Entre les nombroses anècdotes que es conten del vicari *Fiquet*, és que no dubtava fer callar a altres capellans, com mossèn Jeroni Pons, mossèn Nicolau Frau o mossèn Josep Morey amb la frase "calla que t'he batiat".

família. L'objectiu era trobar una *madona* solterica per dur endavant el projecte familiar i empresarial.¹² En aquest context, el vicari *Fiquet* va jugar un paper important. Es deia d'ell que posseïa un llistat de les joves fadrines de la localitat. Així eren comuns els matrimonis concertats i per poders. Generalment els pretendents o les seves famílies escrivien al vicari exposant-li la seva situació i intencions, ell per la seva banda cercava una jove que s'ajustés a les característiques de l'home, i s'encarregava de concertar la unió. El mètode solia ser sempre el mateix, el jove pretendent havia de passar per un carrer i veure una al·lota que guaitava, per exemple, per una finestra; si els dos quedaven satis-

fets es concertava el matrimoni. El procés solia ser ràpid, el nuvi arribava a la vila uns quants dies abans de la cerimònia i solien partir després d'aquesta.¹³ Mossèn Jeroni Pons en la seva biografia de mossèn Pastor diu que aquest darrer va intervenir en 1.671 matrimonis i 2.520 baptismes.¹⁴

El vicari tenia dues aficions derivades de la seva activitat: una era que guardava una còpia de tots els certificats matrimonials i l'altra era col·leccionar postals de les esglésies del lloc on partien els emigrants que havia casat.

¹² ARBONA I OLIVER, Andreu, *Fent volar l'estel*, Sóller, Associació Cultural Veu de Sóller, 1996.

¹³ Una altra anècdota que es conta d'ell, fou la d'un matrimoni retornat a Sóller que ell havia casat, que varen demanar-li que els separés. El vicari els va dur a la Capella del Roser i els va fer la cerimònia de separació, i la va anar repetint moltes vegades. Cansats, els dos cònjuges van demanar al mossèn quan acabaria, i ell va contestar que quan un d'ells fos mort.

¹⁴ PONS [10].

4. ANÀLISI DE LA CORRESPONDÈNCIA

Andreu Pastor Castanyer *de Can Fiquet* va emigrar a Puerto Rico a finals del segle XIX, seguint els seus dos germans, Antoni i Miquel, que des dels anys vuitanta estaven establerts a Adjuntas. De família pagesa, a l'illa del Carib es varen dedicar al cultiu del cafè. La localitat porto-riquenya el 1899 era la quinta ciutat en producció de cafè i nombre d'hisendes (8.809 *cuerdas* i 68 hisendes).

Miquel es va casar el 1917 amb Antònia Serra Mayol i va comprar la hisenda *Arriba* a la localitat de Cialitos. Aquest poble sorgí d'una barriada de Ciales, un dels majors centres productius de cafè de Puerto Rico.

Des de 1898 l'illa estava sota sobirania americana, els germans Pastor varen preferir mantenir la nacionalitat espanyola, seguint l'exemple de molts mallorquins. També el seu cosí Guillem Morell va mantenir la nacionalitat.¹⁵

Andreu Pastor va comprar unes finques a Adjuntas i Utuado amb el seu cosí, Guillem Morell Castanyer¹⁶ i varen crear una firma comercial establerta a Adjuntas, amb el nom de *Morell Pastor Hermanos*.¹⁷

El juny de 1928 Andreu Pastor va haver de tornar a Sóller per retirar-se i viure amb el seus germans, el vicari Josep Pastor i la seva germana Francisca. La causa del retorn fou la delicada salut d'Andreu. El negoci va quedar en mans de Guillem, el qual havia de passar una renda anual al seu soci, diners amb els quals Andreu podria viure dignament.

El 13 de setembre de 1928 l'huracà *San Felipe* va devastar l'illa. Varen morir unes 312 persones, uns quants milers en resultaren ferides i va destruir tota la collita de cafè i de tabac. La tempesta va afectar totes les hisendes dels mallorquins. Entre elles, les hisendes de Guillem Morell i la de Miquel Pastor. Per aquest darrer, l'huracà fou més greu, ja que no tenia la seva hisenda assegurada i va sofrir moltes pèrdues.

¹⁵ SAMARRIA, Tomás, *Lealtad y nacionalidad. Catálogo de catalanes, valencianos y baleares residentes en Puerto Rico tras el cambio de soberanía de 1898*, San Juan (Puerto Rico), PR Books, 1999.

¹⁶ Fill de Sebastià Morell *de Can Niu* i Aina Castanyer Muntaner. Casat amb Magdalena Puig Morell.

¹⁷ En el balanç i inventari del 07-04-1924, l'empresa repartia beneficis de 27.517,28 dòlars a Guillem Morell i 11.970,93 dòlars per Andreu Pastor. Font: Arxiu de Josep A. Morell González.

Es muy probable que la enfermedad que padeces me crea nuevas necesidades y me haran falta recursos para apor-
tarlos.

Por otra parte esta en lo probable que dada tu edad dentro un tiempo mas o menos lejano seamos testigos de ~~la~~ terminantes que ahora no podemos prever. Hemos presenciado tantas cosas que no esperabamos.

De que manera mas distinta quedaria mi situacion si durante un tiempo mas o menos largo dejasen de existir tu y dejase de existir mi hermano.

3ª Por otra parte dado mi edad y mis achaques notenderia tiempo no ya de gozar sino de atender a mis necesidades, con videro que estas razones y otras que no ocuparian, tu inteligencia son mas que suficientes para que comprendas que no me es posible considerarte lo que me pides.

Bontillo

Dia 20 de novembre Guillem Morell escrivia al seu cosí per contar-li els efectes de la tempesta, *“El temporal fue temible, nos descubijo la casa de vivienda, también la casilla del lado allá del río”*,¹⁸ la finca i la collita varen quedar destrossades. Això va afectar els pagaments acordats entre els dos cosins. Guillem va demanar al seu parent que esperés el pagament de les asseguradores. Aquestes companyies eren d'origen nord-americà i segons una carta de Miquel Pastor, es varen retardar molt en els pagaments dels quals sols n'efectuaren el 30%, per exemple Donat Lopategui,¹⁹ que tenia assegurada la seva propietat per 16.000\$, sols en va cobrar 3.000\$. El govern americà va aprovar un emprèstit per potenciar la indústria del cafè a Puerto Rico, ja que aquesta havia quedat pràcticament destrossada.

A part de la destrossa de les finques, l'huracà va provocar la pèrdua de mà d'obra, ja que aquest va provocar moltes morts i, a més, els treballadors foren contractats per la Creu Roja americana per a la reconstrucció de les zones més afectades. Miquel Pastor així ho contava al seu germà *“(…) hace más de 15 días que no tengo casi peones trabajando en ella (a la finca). La Cruz Roja Americana esta cargando con todos ellos, en todos los barrios se han formado brigadas de 150-200 personas, pagadas a 80 céntimos (...)”*²⁰

A partir dels anys trenta, la situació econòmica no va afavorir el cultiu i el comerç del cafè. Als desastres produïts per l'huracà es va afegir la crisi econòmica de 1929. Guillem Morell va deixar d'enviar beneficis al seu soci Andreu. Aquest, per la seva banda, va començar a preocupar-se pels diners, ja que no podia viure de la caritat dels seus germans. A través de la correspondència familiar entre els dos cosins i socis, i entre Andreu Pastor i el seu germà Miquel, podem veure les dificultats que patiren. En una de les cartes entre la dona de Miquel, Antònia, i Andreu es veu clarament la difícil situació que passaren *“(…) tu pobre hermano está trabajando para ver si dentro de pocos años saca su finca de su atolladero que yo creo que estaremos años, ya que los terrenos no son como antes, fecundos. Hoy son estériles y debido a esto la finca va muy paulatinamente, reponiéndose y gastando las economías que teníamos en Mallorca, que cada peseta son*

¹⁸ Carta de Guillem Morell Castanyer a Andreu Pastor Castanyer, datada a Adjuntas el 20-10-1928. Font: Arxiu de Josep A. Morell González.

¹⁹ Donat Lopategui Colom, fill d'Agustí Lopategui i Antònia Colom Oliver, era un comerciant solleric establert a Jayuya ja des de finals del segle XIX.

²⁰ Carta de Miquel Pastor Castanyer a Andreu Pastor Castanyer, datada a Cialitos el 19-01-1929. Font: Arxiu de Josep A. Morell González.

catorce centavos y gracias que los teníamos que de lo contrario estaríamos en mas pésimas condiciones”.²¹ Miquel va proposar que els seus germans de Sóller li comprassin la seva part de la casa familiar a Sóller per poder pagar els deutes, cosa a la qual els germans es negaren, ja que no tenien a qui deixar-la quan es morissin.

El 12 de març de 1929 Guillem enviava 1.175 dòlars al seu cosí, a través del seu cunyat Josep Puig.²² Però a finals d'any la hisenda no va donar cap benefici, ja que no hi hagué collita. A partir d'aquí podem veure en les cartes la intervenció del vicari *Fiquet* en les cartes que enviava el seu germà. Això es demostra en els esborranys de les cartes que Andreu contestava al seu soci. En aquestes es pot veure com moltes paraules, frases o paràgrafs estan tatxats i corregits per la lletra del vicari.

A partir dels anys trenta la situació es va fer més difícil per als agricultors mallorquins. La crisi mundial del cafè a causa de la baixada de les exportacions i les males collites, agreujaren la situació provocada pel *San Felipe*. Així ho expressava Guillem Morell, *“La crisis es general en toda la Isla, porque no hay producción y lo que se produce sale poco. El comercio por este motivo también esta mal”*.²³ L'any 1931 aquest demanava al seu cosí Andreu que renunciés a la hipoteca que aquest tenia sobre les finques d'Utúado, per així poder vendre-les i cobrar de la *Junta Rehabilitadora* (organisme encarregat de pagar les ajudes a les finques afectades). Andreu es va negar al·legant a que aquesta era l'única garantia de cobrar els deutes que tenien entre ells i que havia de viure de la caritat dels seus germans. A més, el seu germà Miquel també li va enviar una carta perquè no renunciés a la hipoteca, ja que no es fiava del seu cosí.

A partir d'aquí les cartes no són tan freqüents i el conflicte dels diners és fa més gran, a causa del fet que Guillem Morell incompleix els seus pagaments, el 1932 Andreu escrivia: *“(...) veo que van pasando los años y no aún no voy recibiendo nada de lo cual. Yo esperaba que este año hubieses hecho algún esfuerzo para mandarme algo (...)”*,²⁴ Guillem per la seva banda demanà al seu soci que condonés el pagament dels interessos dels darrers quatre anys.

²¹ Carta d'Antònia Serra Mayol a Andreu Pastor Castanyer, datada a Cialitos el 26-08-1929. Font: Arxiu de Josep A. Morell González.

²² Josep Puig Morell el 1900 tenia 62 anys i estava establert a Juana Díaz. Censat com a industrial. Estava casat amb Beatriz Rodríguez.

²³ Carta de Guillem Morell Castanyer a Andreu Pastor Castanyer, datada a Adjuntas el 10-09-1930. Font: Arxiu de Josep A. Morell González.

L'any 1936 encara no s'havia pagat el deute, a més les relacions s'agreujaren en el moment que Guillem Morell va oferir les finques a la P.R.R.

El 1938 Andreu escrivia al seu germà Miquel perquè l'ajudés a cobrar almenys part del deute, ja que feia 10 anys que esperava els diners. Les relacions entre els dos socis ja eren força dolentes, i ja el 1939 estaven bastant deteriorades.

Andreu Pastor va morir als 62 anys el 21 de maig de 1940, al seu domicili de la plaça Calvo Sotelo núm. 4. La causa de la mort fou una pulmonia.²⁵ Va morir sense cobrar el seu deute.

La setmana posterior, el 29 de maig, moria el seu germà mossèn Josep Pastor Castanyer als 76 anys.²⁶

5. CONCLUSIONS

Per concloure aquest treball podem aportar unes quantes idees, que s'extreuen de la correspondència d'aquesta família i de la vida del vicari *Fiquet*:

- La família *Fiquet* havia assolit una bona situació econòmica gràcies a l'emigració d'Antoni i Miquel Pastor.

- El cas d'Andreu Pastor és un trist exemple que no tots els qui emigren varen aconseguir fortuna. Va tenir la sort de tornar a Sóller, però es va passar la resta de la seva vida intentant cobrar el deute que tenia.

- En aquesta situació sobresurt la figura de mossèn Josep Pastor, un personatge clau en el fenomen migratori solleric. La seva personalitat es reflecteix en la intervenció que fa en la correspondència del seu germà, corregint i donant més força a les cartes del seu germà.

- Una altra idea que podem treure d'aquest treball és la difícil situació que suportaren els sollerics residents a Puerto Rico a finals de la dècada dels anys vint. Les dificultats derivades de l'huracà *San Felipe* i el crac del 29 foren determinants en la darrera etapa de l'emigració sollerica a l'illa del Carib. Als anys trenta aquesta emigració es quasi residual a pesar que els contactes es mantindran.

²⁴ Carta d'Andreu Pastor Castanyer a Guillem Morell Castanyer, datada a Sóller el 20-05-1932. Font: Arxiu de Josep A. Morell González.

²⁵ Setmanari *Sóller*, 25-05-1940.

²⁶ Ibid., 02-06-1940.

– En darrer lloc, destacar la importància d'aquesta documentació com un testimoni viu i directe del que va ser l'emigració dels sollerics. Aquest tipus de patrimoni documental és indispensable perquè els investigadors puguin entendre millor i explicar la història de Sóller. És per això que és molt important que els arxius privats es conservin i divulguin.

6. BIBLIOGRAFIA

- ARBONA I OLIVER, Andreu, *Fent volar l'estel*, Sóller, Associació Cultural Veu de Sóller, 1996.
- BERNAT JOY, Catalina, *L'anhel de tornar a Sóller. Emigrants: canvi social i progrés econòmic*, Sóller, El Gall Editor, 1999.
- CIFRE DE LOUBRIEL, Estela, *La formación del pueblo puertorriqueño. La contribución de los catalanes, balearicos y valencianos*, San Juan, Instituto de Cultura Puertorriqueña, 1970.
- CUBANO IGUINA, Astrid, *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*, Colombres (Asturias), Colección "cruzar el charco", Fundación Archivos Indianos, 1993.
- DIAZ HERNANDEZ, Luís Edgardo, *Castañer, una familia cafetera en Puerto Rico (1860-1930)*, Ponce (Puerto Rico), Academia de la Artes, Historia y Arqueología de Puerto Rico, 1982.
- ENSENYAT I JULIÀ, Jaume, *Mallorquins a Puerto Rico*, Palma, Col·lecció de Balears i Amèrica, 13, 1992.
- MANERA, Carles, *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*, Palma, Lleonard Muntaner, 2001.
- MARIMON RIUTORT, Antoni, *L'emigració mallorquina a Puerto Rico (1890-1920)*, Palma, dins "Las migraciones del siglo XX", Universidad de Alicante, 1999.
- MAYOL ALCOVER, Esperanza, *Islas*, Palma, Impremta Mossèn Alcover, 1976.
- MÉNDEZ CARATINI, Héctor, *Haciendas cafetaleras de Puerto Rico*, Puerto Rico, 1998.
- PONS, Jerónimo Pbro., *Estudio biográfico del Dr. D José Pastor Castañer, Pbro. Ciudadano Benemérito de Sóller*, Sóller, Imprenta Marqués, 1942.
- PUMAREDA O'NEIL, Luis, *La industria cafetalera en Puerto Rico 1736-1969*, San Juan (Puerto Rico), 1990.
- RIPOLL MARTÍNEZ, Antònia, *Alguns aspectes de l'emigració mallorquina a Puerto Rico*, Palma, dins Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica, III, IEB, 1992.
- SAMARRIA, Tomás, *Lealtad y nacionalidad. Catálogo de catalanes, valencianos y balears residentes en Puerto Rico tras el cambio de soberanía de 1898*, San Juan (Puerto Rico), PR Books, 1999.
- SÁNCHEZ ALONSO, Blanca, *Las causas de la emigración española 1880-1930*, Madrid, Alianza Editorial, 1995.
- SEGURA, Miguel, *Un lejano aroma de café. Crónica de mallorquines en Puerto Rico*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, 1997.

SERRA BUSQUETS, Sebastià, *L'emigració de les Illes Balears a Amèrica*, Palma, dins Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica", III, IEB, 1992.

SONESSON, Birgit, "La emigración española a Puerto Rico. ¿Continuidad o irrupción bajo nueva soberanía?", dins SÁNCHEZ ALBORNOZ, Nicolás (comp.), *Espanoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930*, Madrid, Alianza Editorial, 1988.

PUBLICACIONS PERIÒDIQUES:

Setmanari *Sóller*, 1929-1940.

FONTS DOCUMENTALS:

Arxiu Municipal de Sóller (AMS):

– Secció 15 Militar. 15.3 Varis:

Lligall 3234, Consentiment dels pares per a emigrar (1887-1895).

Arxiu de Josep A. Morell González

Correspondència entre Guillem Morell Castanyer i Andreu Pastor Castanyer (1929-1939).

Correspondència entre Miquel Pastor Castanyer i Andreu Pastor Castanyer (1929-1939).